

Tahrir Defteri Verilerinin Nüfus Hesaplamaları için Güvenilirliğine Dair Mukayeseli bir İnceleme

A Comparative Research on the Reliability of the Data in the Ottoman Tahrir Register for Population Calculations

Mine ARSLAN*

ÖZ

Tahrir defterleri 15. ve 16. yüzyıl Osmanlı nüfus çalışmaları için en çok tercih edilen kaynak grubudur. Bu defterlerin vergilendirilebilir nüfusa dair zengin verilere sahip olması pek çok tarihçi tarafından nüfus hesaplamaları için kullanılmasına sebep olmuştur. Tahrir defterlerindeki veriler üzerinden bu zamana kadar çeşitli nüfus hesaplama yöntemleri geliştirilmiştir. Ancak bu defterler demografik amaçlarla düzenlenmediği için nüfus bakımından birtakım problemlere sahiptir. Bu problemlerin başında defterlerin terminolojisi ve bu defterlerdeki verilerin nüfusu eksiksiz bir şekilde ihtiva etmemesi gelmektedir. Bu çalışmada, 1559-1561 (966-969) yıllarını kapsayan Üsküdar Kadı Sicillerinden istifade edilerek, Üsküdar beldesi için 1560 yılına ait tahrir defterine kaydedilmeyen kişiler tespit edilmiştir. Kişilerin unvan ve meslek bilgilerine sicil kayıtlarından bakılarak, vergi muafiyetine sahip olup olmadıkları irdelenmiştir. Bunların içerisinde vergiden muaf olan kişiler tespit edilmiş, geriye kalanların ise vergiden muaf olmalarını gerektirecek hiçbir özelliğine sicil kayıtlarında rastlanmamıştır. Çalışmada, vergiden ötürü kaydedilmesi beklenen bu kişilerin tahrir defterine neden kaydedilmedikleri tartışılmış, bunun için çeşitli tahminler yürütülmüştür. Elde edilen sonuçlar, Üsküdar özelinde tahrir için yapılan sayımların eksik olduğunu ve tahrir verilerinin geçmişe dönük nüfus hesaplamaları bakımından sorgulanması gerektiğini göstermiştir. Bunun yanında vergiye tâbî oldukları tahmin edilen kişilerin de deftere kayıtlı olmaması, bu defterleri sadece vergiden muaf olan kişilerin sayımı bakımından değil, aynı zamanda vergilendirilebilen kişilerin sayımı bakımından da problemli kılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Üsküdar, Nüfus, Nüfus Sayımı, Tahrir Defterleri, Kadı Sicilleri

ABSTRACT

Ottoman *Tahrir* Registers are one of the most indispensable archival sources of the 15th and 16th century population studies of the Ottoman Empire. Numerous historians have used these registers since they include extensive information on the taxable population. Based on these data in the *tahrir* registers, several population calculation techniques have been so far developed. However, because they are not designed for demographic purposes, these registers have certain problems regarding population. The terminology used in the *tahrir* registers and the fact that the data in these registers do not completely represent the population are the underlying factors of these problems. In this study, by using Üsküdar Sharia Court Records covering the years 1559-1561 (966-969), people who were not recorded in the *tahrir* register of Üsküdar town of 1560 were determined. By looking at the title and profession of the people from their court records, it was

* Doktora Programı Öğrencisi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı, minea.arslan@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0001-5520-3719>).

examined whether they had tax exemption or not. Among them, tax exempt persons have been identified and the rest of them have not been found in any of their court records that would require them to be exempt from tax. In this study, it was discussed why these people who were expected to be registered due to taxation were not recorded in the *tahrir* register and various estimates were made for this. The findings revealed that the censuses conducted for Üsküdar were insufficient and the census data should be questioned in terms of population. Furthermore, because the individuals considered to be liable to tax are not recorded in the register, these registers were troublesome not just in terms of counting tax exempt persons, but also in terms of counting taxable persons.

Keywords: *Üsküdar, Population, Census, Ottoman Tahrir Registers, Sharia Court Records*

Extended Summary

Although *tahrir* registers are not designed for demographic purposes, they are the most preferred sources for 15th and 16th century population studies of the Ottoman Empire. Numerous historians have tried to find solutions to make a reliable population calculation based on the data in these registers by developing several methods. While estimating the population of the settlements with different methods, the resource value of these registers for population studies have been discussed and the problematic aspects have been revealed.

The data in these *tahrir* registers which are used by historians for demographic studies, are actually records kept for the diverse types of income of the Ottoman Empire. For this reason, some problems arise when these data are evaluated for demographic purposes. First of these is the some vagueness in these registers regarding the terms used and their equivalents in modern demography. In this study firstly, the problematic aspects of this terminology for population calculations are shown and then the population calculation methods developed based on these data are briefly explained. Criticisms formulated by some historians are also mentioned and the difficulty of making a reliable population calculation based on *tahrir* registers has been explained.

The terminology is not the only problem of *tahrir* registers for population calculations. The incompleteness of the data in these registers in terms of reflecting the population is another problem for demographic studies. Due to the fact that the *tahrir* registers are not designed for census purposes, the persons recorded in these registers generally include the taxable part of the population, but not the tax-exempt part. However since *tahrir* registers are the documents which tax and taxable population are recorded, all taxable people are expected to be recorded in these registers.

At this point, the aim of the study becomes clear. In this study, people who are not registered in the *tahrir* of 1560 will be determined by using sharia court records and it will be revealed that the people registered in this register do not reflect the entire population. This finding makes the population calculations made from the *tahrir* register questionable. In addition, among these people, many of them have not been found in any of their court records that would require them to be exempt from tax. This situation shows that the *tahrir* register do not cover the entire taxable population and because the individuals considered to be liable to tax are not recorded in the register, these registers are troublesome not just in terms of counting tax exempt persons, but also in terms of counting taxable persons.

In this research, two different types of sources are used: a detailed *tahrir* register of 1560 and Üsküdar court records covering the years 1559-1661 (966-969). The people living in the neighbourhoods of Üsküdar were determined through records from two different sources and they were compared with each other in terms of name, father's name and the neighborhoods they live in. In this comparison, adult men who were recorded as households and bachelors in the *tahrir* register and adult men who were determined that they live in neighborhoods of Üsküdar in the court records are used as data.

The numbers of the persons obtained from the *tahrir* register and the court records were compared and it is observed that 95 people who were determined that they live in Üsküdar from court records between the years 1559-1661, were not registered in the *tahrir* register of 1560. These 95 people made up approximately %14 of the 676 adult male population registered in the *tahrir* register. This finding shows that the census data underreflect the population by at least %14 and makes the population estimations based on these data questionable.

Considering the records of these people who were not found in the *tahrir* register, it is estimated that 20 of them were not recorded in the registry because they were exempt from tax. The rest of them have not been found in any of their court records that would require them to be exempt from tax. Accordingly, the data in the *tahrir* register should be approached cautiously for population estimation in as much as not only tax exempt persons, but also taxable persons were under-registered. In this article, I discuss why these people would not have been recorded in the *tahrir* register. However, it is not possible to reach any conclusion that will be an answer to that question without examining the cases in the sharia court records in detail or applying different types of sources.

Giriş

Tahrir defterleri, günümüze kadar pek çok tarihçi tarafından 15. ve 16. yüzyıllar için, içerdiği veriler itibarıyla Osmanlı İmparatorluğunun demografik yapısını anlamaya yönelik önemli bir kaynak grubu olarak görülmüştür. Bu defterlerin İmparatorluğun vergilendirilebilir nüfusuna dair zengin verilere sahip olması, Osmanlı nüfus çalışmaları çerçevesinde sıklıkla kullanılmasına sebep olmuştur.

Tahrir defterleri her ne kadar nüfus çalışmaları için tercih edilen bir kaynak grubu olsa da, bu defterlerin demografik amaçlarla düzenlenmemesi geriye dönük nüfus tahminleri bakımından yeterliliklerinin sorgulanmasına da sebep olmuştur. Pek çok araştırmacı-tarihçi bu zamana kadar çeşitli yöntemler geliştirerek bu defterlerdeki veriler üzerinden tutarlı bir nüfus tahmini yapmanın yollarını aramıştır. Geliştirilen yöntemlerde bir yandan incelenen yerleşim yerlerinin nüfusu tahmin edilirken, bir yandan da tahrir defterlerinin nüfus çalışmalarına kaynak olma potansiyeli tartışılmış ve problemleri ortaya çıkarılmıştır.

Bu çalışmada 15. ve 16. yüzyıla ait tahrir defterlerindeki verilere dayanarak toplam nüfusa ulaşmak amacıyla yapılan dolaylı nüfus tahminlerinin problemleri üzerinde durulmuş ve tahrir verilerinin terminoloji bakımından nüfus hesaplamaları için belirsizliklerine değinilmiştir. Bunun yanında defterler için yapılan sayımların yetişkin erkek nüfusun tamamını kapması bakımından eksik olduğunu tespit eden çalışmalara dikkat çekerek, Üsküdar özelinde de bu sayımların eksik olup olmadığı incelenmiştir. Bu inceleme esnasında deftere kaydedilmedikleri tespit edilen kişilerin ne sebeple kayıtlı olmadıkları sorgulanmış ve bu amaçla vergi muafiyeti ile olan ilişkileri irdelenmiştir. Dolayısıyla çalışmada cevabı aranan temel soru, vergiden muaf ve vergiye tâbî olduğu düşünülen kaç kişinin 1560 yılına ait tahrir defterine kaydedilmediğidir.

Bunun için çalışmada iki farklı kaynak türünden istifade edilerek mukayeseli bir araştırma yöntemi izlenmiştir.¹ Bu yöntemde tahrir defterinde Üsküdar beldesinde kayıtlı olan kişiler ile kadı sicillerinde Üsküdar Mahallelerinde yaşadıkları tespit edilen kişilerin isimleri karşılaştırılmış ve sicil kayıtları üzerinden tahrir defterine kaydedilmeyen kişiler tespit edilmeye çalışılmıştır. Tespit edilen bu kişilerin sicil kayıtlarına bakarak meslek ve unvan bilgileri incelenmiş, vergi muafiyetine sahip olup olmadıkları irdelenmiştir. Dolayısıyla çalışmanın amacı, bir yandan tahrir defterine kaydedilmeyen yetişkin erkek nüfusu tespit ederek bu defterin sayım

¹ Bu yöntem aynı amaç ile daha önce Amnon Cohen tarafından da yapılmıştır. Cohen ilgili çalışmasında, 16. yüzyıla ait tahrir defterlerindeki kişi isimlerinin gerçek kişilere ait olup olmadığını ve Kudüs şehrindeki Yahudi cemaatinin bu defterlere eksiksiz bir şekilde kaydedilip kaydedilmediğini, kadı sicillerindeki kayıtlardan yapmış olduğu isim tespitleri üzerinden kontrol etmiştir; *Jewish Life under Islam*. (İngiltere, 1984).

bakımından ne derece eksik olduğunu incelemek, bir yandan da bu nüfus içerisinde kaç kişinin vergilendirilebilir olduğunu irdelemektir.

1. Tahrir Defterlerinde Kullanılan Terminolojinin Nüfus Hesaplamaları İçin Problemleri

Tahrir defterlerinin nüfus bakımından zengin verilere sahip olduğuna ilk dikkat çeken kişi Ömer Lütfi Barkan'dır. Barkan, 1941 senesinde yayınlanan çalışmasında bu defterlerin düzenleniş amaçları ve içeriğine değinmiş, 1942 senesinde ise bu defterlerdeki verilere dayanarak Osmanlı kuruluş döneminde Türk nüfusunun genişlemesinde zaviyelerin rolünü işlemiştir.² Daha sonra 1953 senesinde yayınlanan çalışmasında ise, bu defterlerdeki veriler üzerinden genel bir nüfus hesaplama yöntemi geliştirerek, sürdüreceği olduğu Osmanlı nüfus çalışmalarına bir başlangıç yapmıştır.³

Barkan'ın tahrir defterlerindeki verileri kullanarak Osmanlı demografisi üzerine yapmış olduğu bu öncü çalışmalar, 1950'li yıllardan itibaren bu defterlere ilginin artmasına sebep olsa da defterlerdeki verilerin Osmanlı nüfusunun farklı boyutlarını incelemek üzere kullanılması, 1970'li yıllardan itibaren başlayan kaza ve sancak çalışmaları ile olmuştur.⁴ Bu çalışmalarla birlikte tahrir defterlerinin düzenleniş amaçları, terminolojisi ve nüfus hesaplamaları için güvenilirlikleri alanın uzmanları tarafından tartışılmaya başlanmış ve bu konularla ilgili önemli metodolojik değerlendirmeler ortaya konulmuştur.⁵

Bu değerlendirmelerde araştırmacıların nüfus çalışmaları için tahrir defterlerindeki verilere şüpheyle yaklaşmalarının en temel sebeplerinden biri, defterlerin mali amaçlar doğrultusunda düzenlenmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Zira bu defterler, devletin kaynakları ve İmparatorluk topraklarında yaşayan kişilerin üretkenlikleri hakkında bilgi toplamak amacıyla düzenlenmiştir.⁶ Defterlerdeki sayımlar bugün anladığımız şekilde İmparatorlukta nüfusu tespit etmek için değil, vergilerin ve bu vergileri verenlerin ismen tespiti için yapılmaktadır.⁷ Bir başka deyişle, bu defterler nüfus sayımı olarak değil, birer arazi, nefer ve tarımsal gelir dökümü olarak kabul edilmesi gereken defterlerdir.⁸ Dolayısıyla demografi açısından değerlendirilmeye çalışılan tahrir verileri, esasında Osmanlı İmparatorluğunun gelirlerine yönelik tutulmuş kayıtlardır. Bu sebepten ötürü 15. ve 16. yüzyıllarda tahrir defterlerindeki sayımlar demografik açıdan değerlendirildiğinde birtakım sorunlar ortaya çıkmaktadır.

² Ömer Lütfi Barkan, "Türk İktisat ve Maliye Tarihi İçin Kaynaklar: Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri 1, 2", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 2/1 (1940): 20-59, 2/2 (1941): 214-247; "Osmanlı İmparatorluğu'nda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeleri 1-2." *Vakıflar Dergisi*, S. 2 (1942): 279-386.

³ Barkan, "Tarihî Demografi" Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Türkiyat Mecmuası*, S. 10 (1951): 1-25; Barkan'ın çalışmaları için bk. Halil Sahillioğlu, "Ömer Lütfi Barkan", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, 41/1-4 (1983): 3-38.

⁴ Oktay Özel, "Osmanlı Demografi Tarihi ve Osmanlı Arşivleri", *Uluslararası Türk Arşivleri Sempozyumu, 17-19 Kasım 2005 İstanbul*, (2006): 53.

⁵ Tahrir defterlerindeki verilerin nüfus bakımından kullanılabilirliğine dair metodolojik değerlendirmeler içeren birkaç çalışma için bkz. Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler", *Vakıflar Dergisi*, S. 22 (1991): 429-439; Heath Lowry, "The Ottoman Tahrir Defterleri as a Source for Social and Economic History: Pitfalls and Limitations", *Türkische Wirtschafts und Sozialgeschichte (1071-1920) akten des IV. Internationalen Kongresses*, ed. Hans Georg Majer, Raoul Motika, (1995):183-196; Kemal Çiçek, "Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Metot Arayışları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 97, 93-111; Fatma Acun, "Osmanlı Tarihi Araştırmalarının Genişleyen Sınırları: Defteroloji", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 1 (1999): 319-332.

⁶ Mehmet Genç ve Erol Özvar, haz. *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler*. (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2006), 13-14.

⁷ Mehmet Öz, "Tahrir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 39, (2010), s. 425.

⁸ Cem Behar, haz. *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu: 1500-1927*. (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1996), XVIII.

Bu sorunların başında, tahrir defterlerine vergiye tâbî olarak kaydedilen kişiler için kullanılan hane ve mücerret terimlerinin, modern demografi açısından ne anlama geldiklerinin tam olarak bilinmemesi gelmektedir. Barkan, bu defterlerdeki verileri kullanarak yapmış olduğu nüfus hesaplamasında hane reisi olarak kayıtlı olan kişilerin 5 kişilik bir aileyi temsil ettiğini varsaymış ve 1520 ile 1530 yılları arasında Kanuni döneminde İmparatorluk genelinde yapılan tahrir defterlerinden istifade ederek genel bir nüfus hesaplaması yapmıştır. Bu hesaplamada defterlere bekar erkek olarak kaydedilen mücerretleri babalarının hanelerinde kabul ederek, genel hesaplama dahil etmemiştir. Hane reislerinin bir aileye ve bu ailenin de 5 kişiye tekabül ettiğine dair yapmış olduğu varsayımını ise ilmi bir tetkike dayandırmadığını belirtmiştir.⁹

Barkan'dan sonra tahrir defterlerini bu minvalde inceleyerek doktora tezi düzeyinde yapılan pek çok sancak ve kaza çalışmasında, Barkan'ın nüfus tahmin yöntemi örnek alınmış ve her evli hane reisinin bir aile birimini yansıttığı düşünülerek yapılan hesaplamalar, bölgesel nüfus tahminleri için neredeyse standart bir yöntem haline gelmiştir. Bu çalışmalarda nüfus hesaplamalarında Barkan'ın hane büyüklüğü için öngördüğü 5 katsayısı kimi araştırmacılar tarafından tercih edilirken,¹⁰ kimi araştırmacılar tarafından da tercih edilmemiştir.¹¹

Tahrir defterlerinde kayıtlı olan hanelerin kaç kişiyi temsil ettiğinin bilinmemesi gibi, bu defterlere bekar erkek olarak kaydedilen mücerretlerin hanelere dahil edilip edilmeyeceği konusu da nüfus hesaplamaları için ayrı bir sorun teşkil etmektedir. Bu sorunun ortadan kalkması için, mücerret kişilerin babalarıyla aynı hanede yaşayıp yaşamadıklarının bilinmesi gerekmektedir. Zira bu kişilerin babalarıyla birlikte yaşamaları halinde, hanelerin temsil ettiği kişi sayısı bu çocukları da kapsayacak, yaşamamaları halinde ise kapsamayacaktır. Dolayısıyla hanelerin kaç kişilik aileleri temsil ettikleri düşünülürken, bu çocukların sayıları da göz önünde bulundurulmalıdır.

Öte yandan mücerret çocukların sayıları kadar, yaşları da hanelerin temsil ettikleri kişi sayısını etkilemektedir. Baba evinde yaşayan ve tahrir defterine kaydedilmeyen küçük çocukların sayısı, deftere mücerret olarak kaydedilen çocukların yaşlarına göre tahmin edilmelidir. Zira mücerretlerin 20 yaşında oldukları varsayıldığında hane içinde kalan çocuklar 20 yaş altı, 12 yaşında oldukları varsayıldığında ise 12 yaş altı olacak ve hanelerin temsil ettiği kişi sayısı da bu yaşa bağlı olarak değişecektir. Mücerretler 20 yaşında kabul edilirse hanenin temsil ettiği kişi sayısı, 12 yaşında oldukları kabul edildiğindeki kişi sayısından daha fazla olacaktır.¹²

Hanelere sabit bir katsayı vererek yapılan nüfus hesaplamalarının bahsi geçen problemleri durumları olsa da, bu yöntem pek çok araştırmacı tarafından nüfus tahminleri için kullanılmıştır. Ancak yöntemin yukarıda bahsi geçen problemleri taraflarından ötürü, farklı metot arayışlarına da girişilmiştir. Bazı araştırmacılar hane veya mücerret ayırımına gitmeden defterlerdeki yetişkin

⁹ Barkan, ““Tarihi Demografi” Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, 12.

¹⁰ Hane çarpanının tahmini bir nitelik arz ettiğini hatırd tutarak, 5 çarpanı ile nüfus hesaplaması yapan bazı çalışmalar için bkz. Nejat Göyünç, *XVI. yüzyılda Mardin Sancağı*. (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1969), 86; Heath W. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslâmlaşması ve Türkleşmesi 1461-1583*, çev. Demet Lowry ve Heath W. Lowry (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2010), 43; M. Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 55; Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi 1455-1613*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985), 103, 104; Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 63.

¹¹ Hane katsayısını 4 ile 5 arasında kabul eden bir çalışma için bkz. Alfons Maria Schneider, “Onbeşinci Yüzyılda İstanbul’un Nüfusu”, tercüme içinde *Belleten*, 16/61 (1952): 44. Hane çarpanını 5.5 olarak kabul eden bir çalışma için bkz. Mehdi İlhan, *Amid (Diyarbakır) 1518 Tarihli Defter-i Mufassal*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 91. Hane çarpanını 7 olarak kabul eden bir çalışma için bkz. Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 63. Hane çarpanını 8 olarak kabul eden bir çalışma için bkz. Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Alfa Yayınları, 2018), 56.

¹² G. David, “The Age of Unmarried Children in the Tahrir Defters”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 3/31 (1977): 350; Eugenie Elifoğlu, “Ottoman-Defters Containing Ages of Children A New Source for Demographic Research”, *Archivum Ottomanicum*, (1984): 322.

erkek sayıları üzerinden birtakım nüfus hesaplama yöntemleri geliştirmiştir.¹³ Bu yöntemler de birtakım varsayımları gerekli kılmış ve çeşitli nüfus modellerine dayandırılmıştır. Bahsi geçen yöntemlerdeki nüfus tahminleri, nefer olarak nitelendirilen yetişkin erkek sayılarının, toplam nüfusun belirli bir yüzdesini oluşturduğu varsayımına dayandırılarak yapılmıştır. Ancak nüfus modellerine dayandırılan bu yöntemler, Barkan'ın yöntemi gibi Osmanlı tarihçileri tarafından daha sonraki çalışmalarca benimsenmemiş ve ileriye götürülememiştir. Mücerret olarak kaydedilen kişilerin yaşlarının bilinmemesi bu yöntemlerin eleştirilme sebeplerinin başında gelmiştir.¹⁴

Tahrir defterlerinin demografik bir amaç taşımamasından ötürü sahip olduğu sorunlar bu kadarla kalmamış, bu defterlere kayıtlı olan hanelerin kaç aileyi temsil ettiğinin bilinmemesi de zamanında pek çok tarihçi tarafından bir tartışma konusu olmuştur. 16. yüzyılda bir hanenin kaç aileyi temsil ettiğine dair tarihçiler bir fikir birliğine varamamış, bu sübjektif durum tahrir defterlerine dayanarak güvenilir bir nüfus hesaplaması yapmayı zorlaştırmıştır. Bu konudaki fikir ayrılığı ise hane ile avarız-hane terimleri arasındaki farkın açık olmamasından kaynaklanmıştır.

Osmanlılarda kanunnamelerden anlaşıldığına göre hane, “ev”, “vergi hanesi” gibi anlamlar içermekte ve tahrir defterlerinde vergiye esas olan bir maliye terimi özelliği taşımaktadır.¹⁵ Şehirde yaşayan kişilerden alınan bu vergiler, avarız adında fevkalade vergiler cümlesinden ve doğrudan devlete yönelik olmaktadır.¹⁶ Barkan, bu vergilerin tek bir haneden alınmak yerine, bölgenin zenginliğine, halkın şehirli, köylü ve göçebe oluşuna göre belirlenerek birer vergi birliği halinde birden fazla hane üzerinden alınmakta olduğunu belirtmektedir.¹⁷ Avarız vergisinin birden fazla haneyi temsil ettiğine dair tarih vermeden yapılan bu tanımın, 16. yüzyılda tahrir defterlerine hane olarak kaydedilen ve avarız vergisine tâbî oldukları bilinen şehirli kişiler için geçerli olup olmadığının bilinmemesi, tarihçiler arasında farklı fikirlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Kimi çalışmalarda klasik tahrir defterlerine kaydedilen hanelerin birden fazla haneyi temsil ettiği, kimi çalışmalarda ise bunun 15. ve 16. yüzyıllar için değil, daha sonraki yıllar için geçerli olduğu dile getirilmiştir.¹⁸ Tahrir defterlerinin terminolojisine ait bu

¹³ Josiah C. Russell, “Late Medieval Balkan and Asia Minor Population”, *Journal of the Economic and Social History of Orient*, S. 3 (1960): 265-274; Leila Erder, “The Measurement of Preindustrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century”, *Middle Eastern Studies*, S. 11 (1975): 284-301. Metot olarak klasik nüfus hesaplama yöntemini kullanan ancak hane ve mücerret ayrımına gitmeden, yetişkin erkek sayısı (nefer sayısı) üzerinden yapılan bir nüfus çalışması için bkz. Ronald Jennings, “Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A study of Kayser, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum”, *International Journal of Middle East Studies*, S. 7 (1976): 21-57.

¹⁴ Kemal Çiçek, “Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Metot Arayışları”, 98; Mehmet Öz, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”, 438. Mücerret olarak kaydedilen kişilerin yaşlarının tahmin edilememesi ve böyle bir durumda bunun nüfus hesaplamalarında ne gibi sonuçlar doğuracağı hakkında bk. G. David, “The Age of Unmarried Children in the Tahrir Defters”, 348-350; Eugenie Elifoğlu, “Ottoman-Defters Containing Ages of Children A New Source for Demographic Research”, 321-323.

¹⁵ Nejat Göyünç, “Hane”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 15, (1997), 552.

¹⁶ Feridun Emecen, “Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri”, *Tarih ve Sosyoloji Semineri*: 28-29 Mayıs 1990 Bildiriler, (1990): 147.

¹⁷ Ömer Lütfi Barkan, “Avarız”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, (1986), 14, 15.

¹⁸ M. Cook, 16. yüzyılda bir hanenin bir aileye tekabül ettiğini dile getirir; *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*. (Londra: Oxford University Press, 1972), 64. Halil İnalçık bir çalışmada avarız-haneyi 3 ile 15 kişi olarak kabul etmiştir. Ancak buradaki avarız-haneler tahrir defterlerindeki haneler değil, 15. yüzyıla ait kadı sicillerinden elde ettiği bir vesikada kayıtlı olan avarız-hanelerdir; “Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle”, *Belleten*, 15/60 (1951): 637. Başka çalışmalarında ise, tahrir defterlerindeki hanelerin, vergi mükellefi bir başa tâbî aileyi gösterdiğini ifade etmektedir; Halil İnalçık, haz. *Suret-i Defter-i Sancak-i Arnavid*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987), XXXIII, “Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü”. *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, (1996), 39. Haim Gerber, hanenin birden fazla aileyi temsil etme durumunun 17. yüzyılda başladığını söylemektedir; *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*. (Kudüs: The Hebrew University, 1988), 6, 8. Linda Darling de 16. yüzyılda avarız-hanenin bir haneye tekabül ettiğini, bu durumun 17. yüzyılda değiştiğini ifade eder bkz. *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk*. (İstanbul: Alfa Yayınları, 2019), 140, 141. L. Fekete ise 16. yüzyılda, tahrir defterlerindeki bir ailenin birden fazla aileye tekabül ettiğini dile getirir bkz. “Türk Vergi Tahrirleri”, çev. Sadrettin Karatay, *Belleten*, 11/42 (1947): 310.

belirsizlik defterlerdeki verilere dayanarak güvenilir bir nüfus hesaplaması yapmanın önünde başka bir engel olarak değerlendirilmiş ve demografi çalışmaları için ayrı bir tartışma konusu olmuştur.

2. Tahrir Defterlerindeki Sayımın Nüfus Bakımından Eksik Olması

Tahrir defterlerinin sahip olduğu terminoloji gereği, nüfus hesaplamaları için pek çok soruna sahip olduğu yukarıda izah edilmeye çalışılmıştır. Ancak tahrirlerin nüfus tahminleri için birtakım sorunlara sahip olmasının tek sebebi, terminolojisi değildir. Bu çalışmanın da esas konusu olan ve nüfus hesaplamaları için sorun teşkil eden bir diğer mesele defterlerdeki verilerin nüfusu yansıtmaması bakımından eksik olmasıdır.

Tahrir defterlerindeki veriler daha önce de bahsedildiği üzere salt yetişkin erkek nüfusu değil, devlete gelir sağlayan nüfusu göstermektedir. Zîrâ bu defterlerdeki sayıma esas olarak kabul edilen kişiler vergi mükelleflerinden oluşmaktadır.¹⁹ Dolayısıyla kişiler, yükümlü oldukları vergiler nedeniyle bu defterlere kaydedilmektedirler. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nda herkes aynı vergiye tâbî olmamakta, görevleri itibarıyla bazı kimseler birtakım vergilerden muaf tutulmaktadır. Vergiden muaf olmaları sebebiyle bu kişilerin bir kısmı ise tahrir defterlerine yansımamakta, bu da defterleri nüfus sayımı bakımından eksik kılmaktadır.

Vergiden muaf olan kişilerin başında, büyük şehirlerde askeri ve hükümler sınıfını temsil eden sancak beyleri (sancakların askeri ve idari sorumluları), saray ve konak müntesipleri, büyük beylerin maiyet halkları, kadınlar, medrese hocaları, müsellemler, tatarlar vb. devlete hizmet eden kişiler gelmektedir.²⁰ Bunların dışında dini müesseselerin hizmetlileri, bazı vakıf çalışanları, yüksek medreselerdeki talebeler, askeri görevlerden müteakit olmuş kişiler, kadınlar, çocuklar ve bedensel veya zihinsel engele sahip olanlar da devlet nazarında muaf olarak addedilmektedir.²¹ Ayrıca köle, yabancı tüccar, gezgin, misafir veya Çingene gibi “marjinal” grupların da tahrir defterlerine kayıtlı olmadıkları tespit edilmiştir.²² Tüm bu kişilerin, bu defterlere yansımaması geriye dönük yapılan nüfus tahminlerinin olduğundan daha az hesaplanmasına sebep olmakta ve bu verileri nüfus sayımı bakımından yetersiz kılmaktadır.

Tahrir defterlerindeki sayımların yetişkin erkek nüfusu olduğundan daha az yansıtmamasının başka bir sebebi ise, vergiye tâbî olan bazı kimselerin zaman zaman bu defterlere çeşitli sebeplerden ötürü kaydedilmemeleridir. Kimi çalışmalarda vergiden kaçan kişilerin veya devlet görevlileri tarafından deftere kaydedilmeyen vergi mükelleflerinin olabileceğine dikkat çekilmiştir.²³ Kimi çalışmalarda ise bazı kişilerin vergi vermeye istekli olmadıkları ve bu konuda direnç gösterdikleri ortaya konulmuştur.²⁴ Ayrıca vergiye tâbî olsalar dahi cizye veya tahrir

¹⁹ Osmanlı şehirlerinde yaşayan kişilerin tahrir kaydedilme sebepleri avarız vergisine esas hanelerin tespiti dolayısıyladır. Bkz. Feridun Emecen, “Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri”, 147 (dipnot 7). Avarız vergisinden muaf tutulan kişilerin ödedikleri diğer vergilerden ötürü 16. yüzyıldaki klasik tahrir defterlerine kaydedildiklerine dair bkz. Oktay Özel, “Avarız ve Cizye Defterleri”. *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, (2000): 46.

²⁰ Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı Mali Sayımları Üzerine Araştırma”, çev. Mehtap Özdeğer, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 51/1 (1970): 16.

²¹ Halil Sahillioğlu, “Askeri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 3, (1991), 488, 489, “Avarız”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 4, (1991), 108. İnalçık, “Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü”, 49-54, “İstanbul”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 23, (2001), 237. Osmanlıda askeri kavramının geniş tanımı için bkz. Ömer Lütfi Barkan, “Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, *Belgeler*, C. 3, S. 5-6, s. 4-9. Dul olan kadınların tahrir defterlerine kaydedildiklerine dair bkz. *Suret-i Defter-i Sancak-i Arnavid*, XXXIII.

²² Ömer Lütfi Barkan, ““Tarihi Demografi” Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, 13; Faika Çelik, ““Community in Motion”: Gypsies in Ottoman Imperial State Policy, Public Morality and at the Sharia Court of Üsküdar (1530s-1585s)”, (Doktora Tezi, Montreal: Institute of Islamic Studies McGill University, 2013), 22-32.

²³ Bazı köylülerin tahrir için sayım yapıldığında vergiden kaçmak amacıyla başka sancaklara gittiğine dair bkz. J. Kaldy-Nagy, “The Administration of the Sancak Registration in Hungary” *Acta Orientalia*, S. 21 (1968): 190. Sipahilerin de reayanın adedini ve mahsul miktarını düşük gösterme eğiliminde olduklarına dair bkz. Ömer Lütfi Barkan ve Enver Meriçli, haz. *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defteri*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 20.

²⁴ Jon E. Mandaville, “The Jerusalem Shari'a Court Records: A Supplement and Complement to the Central Ottoman Archives”, *Studies on Palestine During the Ottoman Period*, (1975): 520.

defterlerine kaydedilmeyen kişiler, çeşitli çalışmalarda birbirinden farklı kaynakların karşılaştırılmasıyla tespit edilmiştir.²⁵

Bu çalışmada da kadı sicillerine başvurularak, tahrir defterine kaydedilmeyen kişiler tespit edilecek ve bu kişilerin deftere kaydedilmeme sebeplerinin vergi muafiyetleri ile ilişkisi sorgulanacaktır. Bu kişiler, ele alınan tahrir defterinde Üsküdar Mahallelerinde şehirli olarak kayıtlı olan kimselerden oluşmaktadır. Bunların çoğu tahrir defterine avarız vergisine tâbî olmaları sebebiyle kaydedilmiştir. Zîrâ şehirde yaşayan kişilerin ödedikleri vergiler, doğrudan devlete yönelik olan avarız vergisidir.²⁶ Dolayısıyla, bu çalışmada Üsküdar Mahallelerinde tahrir defterine kaydedilmedikleri tespit edilen kişilerin bir kısmı avarız vergisine tâbî olmaları, bir kısmı ise bu vergiden kaçınmış olmaları sebebiyle deftere kaydedilmemiş olacaktır. Nihayetinde elde edilen sonuçlar, her ne sebepten olursa olsun tahrir sayımlarının eksik olduğunu gösterecek ve bu sayımları sorgulanır kılacaktır.

3. Tahrir Defteri ile Kadı Sicillerindeki Kişilerin Karşılaştırılması

Bu çalışmada Kocaeli Livasına ait 1560 yılına tarihlendirilen Mufassal bir tahrir defteri ile 1559-1561 (966-969) yıllarını ihtiva eden Üsküdar Kadı Sicillerinden istifade edilmiş ve karşılaştırmalı bir yöntem uygulanmıştır.²⁷ Bu yöntemde Üsküdar'ın mahallelerinde yaşayan kişiler, bahsi geçen iki farklı kaynak türündeki kayıtlar üzerinden tespit edilmiş ve bunlar isim, baba ismi ve yaşadıkları mahalleler bakımından birbiri ile mukayese edilmiştir. Bu mukayesede tahrir defterlerine hane ve mücerret olarak kaydedilen yetişkin erkek nüfus, kadı sicillerinde ise mahallelerde yaşadıkları tespit edilen yetişkin erkekler veri olarak kullanılmıştır.

Üsküdar Mahallerinde yaşayan kişiler söz konusu tahrir defterinde “nefs-i Üsküdar hass-ı şahî” başlığı altında kaydedilmiştir.²⁸ Avarız vergisinden muaf olanlar, isimlerinin yanına meslek ve unvanlarına dair yazılan bilgiler dolayısıyla vergiye tâbî olanlardan ayırt edilmiştir. Üsküdar Kadı Sicillerindeki kayıtlar (davalar) üzerinden mahallelerde yaşayan kişilerin tespitleri ise, sicillerdeki kayıtlarda haklarında kullanılan “mahallesinde meskûn olan”, “sakin olan” veya “mahallesinden” gibi ifadeler üzerinden yapılmış, bu ifadeleri içermeyen ancak mahalleleri konu edinen her türlü kayıt araştırmanın kapsamı dışında bırakılmıştır. Davalarda davacı, davalı, şahit veya kefil olarak hangi sebepten ötürü kayıtlı olduklarına bakılmaksızın, mahallelerde yaşadıkları kesin bir şekilde tespit edilen tüm yetişkin erkek isimleri araştırmaya dahil edilmiştir. Bir davada kimi zaman mahallede yaşadığı tespit edilen sadece bir kişinin ismine ulaşılmış, kimi zaman ise birden fazla kişinin ismine ulaşmak mümkün olmuştur. 1559-1561 (966-969) yıllarını kapsayan bu sicillerde, aynı mahallede aynı isim ve baba ismiyle farklı davalarda karşımıza çıkan kişiler ise tek bir kimse olarak kabul edilmiştir.

Kişilerin isimleri, mahallelerin isimleri altında elde edildikleri kaynak türleri belirtilerek listelenmiştir. Araştırma sonrasında tahrir defterinde ve kadı sicillerinde kaydı bulunan 18 mahalleye ait 18 tane isim listesi oluşturulmuştur. Listelerde her iki kaynak türünde aynı mahallede kaydı bulunan kişiler “ortak kişiler” başlığı altında kaydedilmiş ve bu kişilerin aynı kimseler oldukları kabul edilmiştir. Zîrâ bu kişilerin aynı kimseler olma ihtimalini artırmak için,

²⁵ Machiel Kiel, “Remarks on the Administration of the Poll Tax (Cizye) in the Ottoman Balkans and Value of Poll Tax Registers (Cizye Defterleri) for Demographic Research” *Etudes Balkaniques*, 26/4 (1990): 77; Amnon Cohen, *Jewish Life under Islam*, 29-33.

²⁶ Feridun Emecen, “Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri”, 147.

²⁷ Çalışmada istifade edilen tahrir defteri, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir Defteri serisinde 436 numara ile kayıtlı bulunmaktadır. Defterin 1560'lı yılların başında düzenlendiğine dair tarihçiler arasında bir fikir birliği vardır: Ahmet Güneş, “16. ve 17. yüzyıllarda Üsküdar'ın Mahalleleri ve Nüfusu”, *Üsküdar Sempozyumu I*, 23-25 Mayıs 2003, C. 1 (2004): 42-56. s. 42; Bostan, “XV.-XVII. Yüzyıllarda Üsküdar Nahiyesi Köylerinde Sosyal ve İktisadi Hayat”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI: 6-9 Kasım 2008 Bildiriler*, C. 2 (2009): 368; Leila Erder ve Suraiya Faroqhi, “Population Rise and Fall in Anatolia 1550-1620”, *Middle Eastern Studies*, S. 15 (1979): 330, 340. Çalışmada istifade edilen bir diğer kaynak da 1559 ile 1561 yıllarını ihtiva eden Üsküdar Kadı Sicilleridir. Bu siciller için İSAM-İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi'ne başvurulmuştur; ÜŞS, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 28, 33, 40.

²⁸ BOA, *TT.d*, nr. 436, s. 378, 383, 387.

özellikle tahrir yılına yakın tarihli 1559-1561 (966-969) yıllarını kapsayan sicil kayıtları tercih edilmiştir. Bu kişilerin dışında, isimleri yalnızca tahrir defteri veya kadı sicillerinde kayıtlı olan kişilere de ulaşılmıştır. Bunlar listelerde “tahrir defterinde kayıtlı kişiler” ve “kadı sicillerinde kayıtlı kişiler” başlıkları altında kaydedilmiştir. Oluşturulan 18 listeye örnek olarak aşağıda Davud Paşa Mahallesi’ne ait olan bir liste tablo halinde gösterilmektedir.

Tablo 1. Tahrir defteri ve kadı sicillerinde kayıtlı olan Davud Paşa Mahallesi sakinleri

Tahrir Defterinde Kayıtlı Kişiler	Kadı Sicillerinde Kayıtlı Kişiler
Hüseyin b. Hacı (müezzin) / Hane	Ahmet b. Yusuf
Hacı Ahmet b. Nazar / Hane	Behram b. Abdullah
Hasan b. Nasuh / Mücerret	Hamza b. Abdullah
İbrahim b. Ömer / Hane	İbrahim b. Hamza
Timur b. Aydın / Hane	
Nasuh b. Abdullah / Hane	
Ortak Kişiler (Tahrir Defteri ve Kadı Sicillerinde Kayıtlı Kişiler)	
Hüseyin b. İlyas / Mücerret	Hüseyin b. İlyas
Sefer b. İlyas / Hane	Sefer b. İlyas (müezzin)
Mehmed Halife b. Nefs (imam)/ Hane	Mevlâna Şeyh Mehmet b. Nefs (imam)

Bu şekilde elde edilen listeler sonucunda tahrir defteri ve kadı sicillerinden elde edilen kişilerin sayıları karşılaştırılmış ve 1559-1561 yılları içerisinde sicil kayıtlarından mahallelerde yaşadıkları tespit edilen 95 kişinin tahrir defterine kaydedilmediği görülmüştür. Tespit edilen 95 kişi, tahrire Üsküdar Mahallelerinde hane, mücerret ve muaf olarak kayıtlı olan toplam 676 yetişkin erkek nüfusun yaklaşık olarak %14’ünü oluşturmaktadır. Bu durum tahrir defterindeki verilere göre Üsküdar Mahallelerinde kayıtlı olan yetişkin erkek nüfusun en az %14 oranında eksik olduğunu ortaya çıkarmaktadır.²⁹ Başka bir deyişle, bu defterden istifade edilerek yapılan bir nüfus hesaplaması en az %14 oranında eksik tahmin edilmiş olacaktır. Bu oran, tahrir verilerini sayım bakımından şüpheli ve bu verilere dayanarak yapılan nüfus hesaplamalarını sorgulanır kılmaktadır.

4. Tahrir Defterine Kaydedilmedikleri Tespit Edilen Kişiler

Tahrir defterlerinin 16. yüzyılda nüfus hesaplamaları için en çok tercih edilen kaynak türü olarak kullanılma sebebinin, vergi mükellefi olan kişilerin sayılarını içermesinden ve bu sayılar üzerinden nüfusa dair bazı hesaplamaların yapılmasına imkân vermesinden kaynaklandığı yukarıda izah edilmiştir. Ancak 1559-1561 yılları arasında sicillerde mahallelerde yaşadıkları ve 1560 yılına ait tahrir defterine kaydedilmedikleri tespit edilen 95 kişinin içerisinde pek az kişinin

²⁹ Bu yöntem Amnon Cohen’in *Jewish Life under Islam* adlı çalışmasında da uygulanmıştır. Cohen, tahrir defteri ve kadı sicillerindeki isimleri karşılaştırmanın sonucunda, incelediği kişilerin en az %20’sinin tahrir defterine kaydedilmediğini ve dolayısıyla Yahudi cemaatinin bir kısmının nüfus sayımlarında eksik olduğunu tespit etmiştir; *Jewish Life under Islam*, 29-33.

vergiden muaf olabileceği anlaşılmış, geriye kalanların ise vergiden muaf olmalarını gerektirecek hiçbir özelliğine rastlanmamıştır.

Sicillerdeki kayıtlardan 1559-1561 yıllarında mahallelerde yaşadıkları tespit edilen 95 kişinin vergi muafiyetine sahip olup olmadığını anlamak için meslek ve unvanları incelenmiştir. Davalarda bu kişiler içerisinde 19 tanesinin, isimlerinin yanında unvanlarının da kaydedildiği tespit edilmiştir. Bu kişilerden 6'sının çelebi, 5'inin bey, 3'ünün halife, 2'sinin kara, reis ve geriye kalan diğer kişilerin ise fakih, hoca, hacı gibi unvanlara sahip oldukları görülmüştür. Bey unvanının askeri zümreye mensup kişiler tarafından, çelebi, halife, fakih ve hoca gibi unvanların ise dini zümreye mensup kişiler tarafından kullanıldıkları düşünülür ise, bu 19 kişiden 14'ünün vergiden muaf olduğunu söylemek mümkündür.³⁰

95 kişinin mesleklerine bakıldığında ise, 17 kişinin meslek bilgisiyle birlikte kaydedildiği tespit edilmiştir. Bu kişilerden 4'ünün yeniçeri, 2'sinin müezzin, 2'sinin nalbant, 2'sinin aşçı ve geriye kalan kişilerin ise bostancı, topçu, bekçi, kaimmakam, demirci, usta ve balcı olarak kaydedildikleri görülmüştür. Yeniçeri, bostancı, topçu olarak kaydedilen kişilerin askeri zümreye, müezzin olarak kaydedilen kişinin dini zümreye mensup olmasından, kaimmakam ve aşçının da bir vakıfta çalıştıkları varsayıldığında sosyal hizmetlerde bulunmalarından ötürü vergiden muaf olduklarını düşünmek mümkündür.³¹ Böylece meslek bilgisinden ötürü vergiden muaf olma ihtimali olan 12 kişi daha tespit edilmiş olur. Bu kişiler içerisinde unvanından ötürü muaf olarak addedilen kişiler de bulunmaktadır.

Sonuç olarak 95 kişi içerisinde 20 kişinin vergi muafiyetinden ötürü tahrir defterine kaydedilmemiş olma ihtimallerinin bulunduğunu söylemek mümkün olmuştur. Geriye kalan 75 kişinin ise vergiden muaf olmalarını gerektiren herhangi bir özelliğine rastlanmamıştır. Bu kişiler içerisinde sicillerdeki davalara unvan veya mesleğiyle birlikte kaydedilmemelerinden ötürü vergiye tâbiymiş gibi gözükenden bulunma ihtimali olsa da, bu ihtimalin hepsi için geçerli olmadığı söylenebilir. Zira bu kişilerin büyük bir çoğunluğunun sicillerde birden fazla kaydına rastlanmıştır, ancak bu kayıtların hiçbirinde toplum içindeki statülerinin yüksek olduğunu gösteren herhangi bir bilgiye ulaşılmamıştır. Öte yandan bunların tahrir memurları tarafından deftere kaydedilmedikleri bilinen köle, gezgin, misafir gibi kişiler veya Çingene tairesinden olduklarına işaret herhangi bir ifade veya isme de rastlanmamıştır.³² Tüm bu incelemeler sonucunda 75 kişinin büyük olasılıkla vergiye tâbi olmaları gerektiği düşünülmüştür. Bir başka deyişle, vergiden ötürü tahrir defterine kaydedilmesi gereken 75 kişinin bu deftere kaydedilmedikleri tespit edilmiştir.

Pekiyi, 16. yüzyıla ait tahrir nişanlarında tahrir defterlerinin vergilendirilebilir nüfus ve gelir kaynaklarını tamamıyla kapsamak ve hiçbir şeyi hariç bırakmamak üzere düzenlendiklerinden bahsedilmesine rağmen³³ bu 75 kişi tahrir defterine neden kaydedilmemiştir?

Bu kişilerin vergiden kaçtıklarını söylemek mümkün müdür? Osmanlı bürokrasisi bu gibi durumların yaşanmaması için tahrir defterini düzenleme işini, yanına bir kâtip atanan tecrübeli bir emine vermekte ve bölge kadı ile birlikte teftiş edilmektedir. Fakat yine de bazı köylülerin

³⁰ Efendi ve halife gibi unvanlar ilmiye mensupların ve kalem ehli için kullanılan unvanlardır. Derviş, baba, dede gibi unvanları ise tarikat mensupları kullanmaktadır. Ağa, bey, askeri sınıfın, seyyit ise peygamber soyundan gelenlerin kullandığı unvanlardır; Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyılın Başlarında Edirne'nin Demografik Durumu Hakkında Bazı Bilgiler". *Osmanlı Tarihi Yazıları* (2013): 185. Çelebi unvanı ise çokça tartışılmaktadır. İlmiye mensuplarının, din görevlilerinin, büyük tüccarların kullandığı veya babalarının sosyal statü ve kültürel değerlerini ya da servetlerini sürdüren kimselere verilen bir unvandır; Özer Ergenç, "Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşraf ve Ayan Üzerine Bazı Bilgiler". *Osmanlı Tarihi Yazıları* (2013): 391.

³¹ Sahillioğlu, "Askeri", 488-89. Ayrıca Yavuz Sultan Selim zamanında tedvin edildiği tahmin edilen ve Bursa Kadı'sına yazılan bir kanunnamede kimlerin askeri sınıftan kabul edildiği yazılmıştır; bkz. Ahmet Akgündüz, haz. *Osmanlı Kanunnameleri, Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnameleri*. (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1991), 3:144, 143.

³² Tahrir defterlerine Çingeneler gibi "marjinal" grupların kaydedilmediğine dair bk. Çelik, "Community in Motion": *Gypsies in Ottoman Imperial State Policy, Public Morality and at the Sharia Court of Üsküdar (1530s-1585s)*, 22-32; Oktay Özel, "Population Changes In Ottoman Anatolia During The 16th and 17th Centuries: The "Demographic Crisis" Reconsidered", *International Journal of Middle East Studies*, S. 36 (2004): 198 (8. dipnot).

³³ *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arnavid*, XIX.

tahrir defterine kendilerini yazdırmaya gelmedikleri veya vergiden kurtulmak için kaçtıkları görülmektedir.³⁴ Dolayısıyla türlü sebeplerden ötürü bir kısım nüfusun gizlenmiş olması mümkündür.³⁵ Bunun yanında toprağını terk eden reayanın geri döndürülmek üzere 10 sene boyunca devlet tarafından izin sürüldüğü de kanunnamelerden bilinmekte,³⁶ dolayısıyla devletin bu durumun önüne geçmek için birtakım önlemler aldığı anlaşılmaktadır. Öte yandan bu önlemler aynı zamanda tahrirlerin her zaman sorunsuz bir şekilde yapılmadığına da işaret etmekte, nitekim bazı çalışmalar da reayanın vergi vermeye dirençli olduğunu göstermektedir.³⁷

Bu durumun şehir halkı için veya Üsküdar'da yaşayan kişiler için de zaman zaman mümkün olduğu düşünülebilir. Ancak bir yerleşim yerini ele alırken o yerin, politik ve coğrafi konumu göz önünde bulundurularak, kendi özel bağlamı içinde değerlendirilmelidir. Üsküdar gibi, İstanbul'a bu kadar yakın bir yerleşim merkezinde 75 kişi gibi nispeten kalabalık bir grubun Osmanlı bürokrasisinin kayıt sisteminden kaçmış olması mümkün müdür?³⁸

Bu konuda fikir edinebilmek için, bu kişilerin sicillerdeki davaları incelenebilir. Örneğin ne sebeple mahkemede bulduklarına, herhangi bir suç işleyip işlemediklerine, haklarında bir şikâyet olup olmadığına bakılabilir veya geçim sıkıntısı çekip çekmediklerine dair birtakım ipuçları elde etmek amacıyla bu davalar üzerinden sosyo-ekonomik durumları üzerine fikir yürütülebilir. Ancak bunlar yapılsa da, en azından başkente yakın bir coğrafyada bu kişilerin devlet görevlileri tarafından, daha kolay takip edilebileceğini söylemek mümkündür. Bu sebepten ötürü 75 kişinin tamamı olmasa da, belki bir kısmının vergiden kaçmış olduğu düşünülebilir.

Bunun dışında 75 kişinin tahrir defterine kayıtlı olmaması üzerine başka sorular üretmek de mümkündür. Örneğin, bir kısmının 15 seneden daha az bir zaman için Üsküdar sakini olduğunu ve isimlerinin daha önce oturdukları yerlerde kayıtlı bulunduğunu söylemek mümkün müdür?³⁹ Zira bir kişinin tahrir defterine şehirliler olarak kaydedilmesi için, bulunduğu yerleşim yerinde 15 sene oturma şartının arandığı yine kanunnamelerden anlaşılmaktadır.⁴⁰ Vergiye tâbî oldukları düşünülen bu 75 kişinin tahrirde kayıtlı olmaması, bunların tahrir memurları tarafından kasıtlı bir şekilde kaydedilmediklerini de düşündürtebilir. Sayım memurlarının rüşvet karşılığında kimi reayayı görmezden geldiği bazı çalışmalarda gösterilmiştir.⁴¹ Bunun yanında bu kişilerin bir vakfa vergi ödemelerinden ötürü veya birbirinden farklı devlet hizmetlerinde bulunmaları sebebiyle sunulan hizmetler süresince bu deftere kaydedilmemiş olmaları da mümkündür.⁴²

Tüm bu soruların yanıtlarını bulmak, sicillerdeki davalar etraflıca incelenmeden veya farklı kaynak türlerine başvurmadan mümkün değildir. Ancak tahrir defterine toplam 95 kişinin kaydedilmemiş olması ve bunların yetişkin erkek nüfusun %14'ünü oluşturması bu defterin nüfus sayımı bakımından kısıtlılıklarını göstermektedir. Ayrıca bu kişiler içerisinde 75'inin sicil

³⁴ Ömer Lütfi Barkan ve Enver Meriçli, haz. *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defteri*, 19; *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arnavid*, XVII, XVIII, XIX, XX, XXII. Bazı köylülerin tahrir için sayım yapıldığında vergiden kaçmak amacıyla başka sancaklara gittiğine dair bkz. J. Kaldy-Nagy, "The Administration of the Sancak Registration in Hungary", 190. Yine vergiden kaçmak için evlerini terk ederek evkaf, serbest veya muaf arazilere kaçan kişilere dair bkz. Darling, *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk*, 126, 127.

³⁵ "Tarihi Demografi" Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", 13.

³⁶ Ömer Lütfi Barkan, "Timar", *İslâm Ansiklopedisi*, 12/1 (1979), 397, 308, 309; Halil İnalçık, "Köy, Köylü ve İmparatorluk". *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, 11.

³⁷ Amy Singer, "Tapu Tahrir Defterleri and Kadı Sicilleri: A Happy Marriage of Sources", *Tarih*, S. 1 (1990): 101, 113, 114, 115; Oktay Özel, "Avarız ve Cizye Defterleri", 46, 47, 48.

³⁸ Cohen çalışmasında, sicilde kayıtlarına rastladığı 100 kişinin 1553/54 yıl öncesindeki tahrir defterlerinde kayıtlı olmadıklarını tespit etmiştir. Ancak çalışmada incelenen yerleşim yeri, Üsküdar'a nispeten İstanbul'a çok uzak bir coğrafi bölgede ve farklı politik bir konuma sahip olan Kudüs'tür; bk. *Jewish Life under Islam*, 31.

³⁹ Yine Cohen'in çalışmasında tahrir defterine kaydedilmeyen kişilerin bir kısmının şehre yeni yerleşen, dolayısıyla cizyelerini daha önce sakin oldukları vilayetlerde ödeyen kimseler olduğuna dair bk. *Jewish Life under Islam*, 32.

⁴⁰ Ömer Lütfi Barkan, *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, Kanunlar*. (İstanbul 1943), 1: 2-3.

⁴¹ *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk*, 136. Bazı sipahilerin reayayı tahrir sayımına getirmediklerine dair bkz. J. Kaldy-Nagy, "The Administration of the Sancak Registration in Hungary", 190.

⁴² *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk*, 117-120.

kayıtlarında avarız vergisinden muaf olmalarını gerektirecek hiçbir özelliğine rastlanmamış olması, bu defterlerin vergilendirilebilen kişilerin sayısı bakımından da güvenilirliği üzerine şüphe düşüren önemli bir bulgu olarak değerlendirilebilir. Nitekim bu verilere dayanarak hane başına 5 kişi düştüğü varsayılarak bir nüfus tahmini yapılırsa, 95 kişinin kayıtlı olmaması 475 kişinin eksik ve nüfusun olduğundan daha az hesaplanmasına sebep olacaktır.

Sonuç

1560 yılına tarihlendirilen tahrir defteri ve 1559-1561 yıllarını ihtiva eden kadı sicillerindeki kayıtların nüfus bakımından karşılaştırılmasıyla anlaşıldığı üzere, Üsküdar Mahallelerinde yaşayan ve şehirli olarak nitelendirilen kişilerin tamamı tahrir sayımında bu deftere kaydedilmemiştir. Tahrir defterine kaydedilmediği tespit edilen 95 kişi içerisinde 20 kişinin sicil kayıtlarından meslek ve unvanları tespit edilmiş ve bu kişiler avarız vergisinden muaf olarak addedilmiştir. Bu durum ise daha önce de pek çok tarihçi tarafından dile getirildiği gibi tahrir defterlerinin vergi amaçlı düzenlenen defterler olmasından kaynaklanarak, vergiden muaf olan kişilerin tamamını kapmaması ile ilişkilendirilmiştir.

Geriye kalan 75 kişinin ise vergiye tabi olduklarına dair herhangi bir özelliğine sicil kayıtları üzerinden ulaşılmamıştır. Bu durum, tahrir defterlerinin vergiden muaf olan kişilerin yanında, vergi mükellefi olan kişilerin bir kısmını da içermediği şeklinde değerlendirilmesine imkan vermiştir. Tahrir yılında Üsküdar'da yaşamalarına rağmen toplam 95 kişinin deftere kaydedilmediği tespit edilmiş ve bu da yetişkin erkek nüfusun en az %14 oranında tahrir defterine yansımadığını göstermiştir.

Bu mukayeseli inceleme sonucunda, Üsküdar için vergi amacıyla yapılan sayımların demografik projeksiyonlar bağlamında güvenilirliğinin sorgulanması gerektiği anlaşılmıştır. Bununla birlikte tahrir defterine vergiden muaf olmaları sebebiyle kaydedilmeyen kişilerin dışında, vergiye tâbî kişilerin de kaydedilmemelerinin mümkün olduğu görülmüştür. Bu tespit tahrir verilerine nüfus bakımından sadece vergiden muaf olan yetişkin erkek sayıları için değil, vergilendirilebilir yetişkin erkek sayıları için de şüpheyle yaklaşılmasının önerilmesinin koşullarını oluşturur. Dolayısıyla tahrir defterlerinden istifade edilerek yapılacak nüfus çalışmalarında defterlerin bu özellikleri göz ardı edilmemelidir.

Teşekkür

Bu çalışma İstanbul Medeniyet Üniversitesi'nde 2022 yılında hazırlamış olduğum “Kanuni Döneminde Üsküdar'ın Kentsel Gelişimi ve Demografisi (1520-1566)” isimli doktora tezime esas alınarak hazırlanmıştır. Çalışmalarına yaptığı katkıdan dolayı danışman hocam Prof. Dr. Bilgin Aydın'a burada teşekkür ediyorum.

KAYNAKLAR

Birincil Kaynaklar

Kadı Sicilleri (İSAM-İstanbul Müftülüğü Şer'iyeye Sicilleri Arşivi)

Üsküdar Mahkemesi: no. 20, 21, 22, 23, 24, 25, 28, 33, 40.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

Tapu Tahrir Tasnifi (TD), nr. 436.

İkincil Kaynaklar

Acun, Fatma. “Osmanlı Tarihi Araştırmalarının Genişleyen Sınırları: Defteroloji”. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*. S. 1 (1999): 319-332.

Akgündüz, Ahmet, haz. *Osmanlı Kanunnameleri, Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnameleri*. 3. Cilt. (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1991).

- Barkan, Ömer Lütfi. “Avarız”, *İslâm Ansiklopedisi*. 2: 13-19. İstanbul: MEB., 1986.
- _____. “Timar”, *İslâm Ansiklopedisi*. 12/1: 287-333. İstanbul: MEB., 1979.
- _____. “Osmanlı Mali Sayımları Üzerine Araştırma”. Çev. Mehtap Özdeğer. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*. C. 51, S.1 (1970): 13-24.
- _____. “Edirne Askeri Kassamı’na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”. *Belgeler*. 3/5-6 (1966): 1-479.
- _____. ““Tarihi Demografi” Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Türkiyat Mecmuası*. S. 10 (1951): 1-25.
- _____. *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, Kanunlar*. 1. Cilt. (İstanbul 1943).
- _____. “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler: İstîlâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler I-II”. *Vakıflar Dergisi*. S. 2 (1942): 279-386.
- _____. “Türk İktisat ve Maliye Tarihi İçin Kaynaklar: Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri I, II”. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*. 2/1 (1940): 20-59, 2/2 (1941): 214-247.
- Barkan, Ömer Lütfi ve Enver Meriçli, haz. *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defteri*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1988).
- Behar, Cem, haz. *Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Türkiye’nin Nüfusu: 1500-1927*. (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1996).
- Bostan, Hanefi. “XV.-XVII. Yüzyıllarda Üsküdar Nahiyesi Köylerinde Sosyal ve İktisadi Hayat”. *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI: 6-9 Kasım 2008 Bildiriler*. C. 2, (2009): 365-402.
- Cohen, Amnon. *Jewish Life Under Islam*. (İngiltere, 1084).
- Cook, M. A. *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*. (Londra: Oxford University Express, 1972).
- Çelik, Faika. ““Community in Motion”: Gypsies in Ottoman Imperial State Policy, Public Morality and at the Sharia Court of Üsküdar (1530s-1585s)”. Doktora Tezi. Montreal: Institute of Islamic Studies McGill University, 2013.
- Çiçek, Kemal. “Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Metot Arayışları”. *Türk Dünyası Araştırmaları*. S. 97 (1995): 93-111.
- Darling, Linda. *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk*. Çev. Adnan Tonguç. (İstanbul: Alfa Yayınları, 2019).
- David, G. “The Age of Unmarried Children in the Tahrir Defters”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. 3/31 (1977): 347-357.
- Elifoğlu, Eugenie. “Ottoman-Defters Containing Ages of Children A New Source for Demographic Research”. *Archivum Ottomanicum*. (1984): 321-329.
- Emecen, Feridun. *XVI. Asırda Manisa Kazası*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013).
- _____. “Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri”. *Tarih ve Sosyoloji Semineri: 28-29 Mayıs 1990, Bildiriler*. (1991): 143-156.
- Erder, Leila ve Suraiya Faroqhi. “Population Rise and Fall in Anatolia 1550-1620”, *Middle Eastern Studies*. S. 15 (1979): 322-345.

Erder Leila. “The Measurement of Preindustrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century”. *Middle Eastern Studies*. S. 11 (1975): 284-301.

Ergenç, Özer. “XVIII. Yüzyılın Başlarında Edirne’nin Demografik Durumu Hakkında Bazı Bilgiler”. *Osmanlı Tarihi Yazıları*. (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013): 178-192.

_____. “Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşraf ve Ayan Üzerine Bazı Bilgiler”, *Osmanlı Tarihi Yazıları*. (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013): 383-395.

Fekete, L. “Türk Vergi Tahrirleri”. Çev. Sadrettin Karatay. *Belleten*. 11/42 (1947): 299-328.

Gerber, Haim. *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*. (Kudüs: The Hebrew University, 1988).

Göyünç, Nejat. “Hane”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15: 552-553. İstanbul 1997.

_____. *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*. (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1969).

Güneş, Ahmet. “16. ve 17. Yüzyıllarda Üsküdar’ın Mahalleleri ve Nüfusu”. *Üsküdar Sempozyumu I, 23-25 Mayıs 2003*. C. 1 (2004): 42-56.

İlhan, Mehdi. *Amid (Diyarbakır) 1518 Tarihli Defter-i Mufassal*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000).

İnalçık, Halil. “Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu”. *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*. (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1996): 31-66.

_____. “Köy, Köylü ve İmparatorluk”. *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*. (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1996): 1-14.

_____. *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arnavid*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987).

_____. “Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye’nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle”. *Belleten*. 15/60 (1951): 629-690.

Jennings, Ronald. “Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum”. *International Journal of Middle East Studies*. S. 7 (1976): 21-57.

Kaldy-Nagy, J. “The Administration of the Sancak Registration in Hungary”. *Acta Orientalia*. S. 21 (1968): 189-219.

Kiel, Machiel. “Remarks on the Administration of the Poll Tax (Cizye) in the Ottoman Balkans and Value of Poll Tax Registers (Cizye Defterleri) for Demographic Research”. *Etudes Balkaniques*. 26/4 (1990): 70-104.

Lowry, Heath W. *Trabzon Şehrinin İslâmlaşması ve Türkleşmesi 1461-1583*. Çev. Demet Lowry ve Heath Lowry. (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2010).

_____. “The Ottoman Tahrir Defterleri as a Source for Social and Economic History: Pitfalls and Limitations”, *Türkische Wirtschafts und Sozialgeschichte (1071-1920) akten des IV. International Kongresses*. Ed. Hans Georg Majer, Raoul Motika, Wiesbaden 1995: 183-196.

Mandaville, Jon E. “The Jerusalem Shari’a Court Records: A Supplement and Complement to the Central Ottoman Archives”. *Studies on Palestine During the Ottoman Period*. (1975): 520-522.

Öz, Mehmet. “Tahrir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 39: 425-429. 2010.

- _____. *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999).
- _____. “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”. *Vakıflar Dergisi*. S. 22 (1991): 429-439.
- Özel, Oktay. “Osmanlı Demografi Tarihi ve Osmanlı Arşivleri”. *Uluslararası Türk Arşivleri Sempozyumu, 17-19 Kasım 2005 İstanbul*. (2006): 52-63.
- _____. “Population Changes In Ottoman Anatolia During The 16th and 17th Centuries: The “Demographic Crisis” Reconsidered”. *Middle East Studies*. S. 36 (2004): 183-205.
- _____. “Avarız ve Cizye Defterleri”. Derleyen: Halil İnalçık ve Şevket Pamuk. *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*. (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000): 33-50.
- Raymond, Andre. *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*. Çev. Ali Berktaş. (İstanbul: Alfa Yayınları, 2018).
- Russell, Josiah C. “Late Medieval Balkan and Asia Minor Population”. *Journal of the Economic and Social History of Orient*. S. 3 (1960): 265-274.
- Sahillioğlu, Halil. “Askeri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 4: 488-489. 1991.
- _____. “Avarız”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 4: 108-109. 1991.
- _____. “Ömer Lütfi Barkan”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mecmuası*. 41/1-4 (1982): 3-38.
- Schneider, A. Maria. “Onbeşinci Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu”. *Bellekten*. 16/61 (1952): 35-48.
- Singer, Amy. “Tapu Tahrir Defterleri and Kadı Sicilleri: A Happy Marriage of Sources”. *Tarih*. S. 1 (1990): 95-125.
- Ünal, Mehmet Ali. *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989).
- Yediyıldız, Bahaeddin. *Ordu Kazası Sosyal Tarihi 1455-1613*. (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985).